

POSZTALVEOLÁRIS ÖSSZEOLVADÁS

ZSIGRI GYULA

A *t* végű igék felszólító módjában bekövetkező posztalveoláris összeolvadásnak két típusa különíthető el: az egyikben a tövégi */t/* és a felszólító mód */j/-je /ʃ:/-sé*, a másikban */t:/-vé¹* olvad össze. Mindkét típusban két-két igecsoport vesz részt:

- (1) (a) *s*-ező igék
- (i) minden olyan *t* végű ige, amelyben a */t/* előtt rövid magánhangzó van, pl. *nevet + j → nevens*;
 - (ii) a *lát*, a *bocsát* és a *lót(-fut)*: *láss*, *bocsáss*, *löss-fuss*.
- (b) *cs*-ző igék
- (i) minden olyan *t* végű ige, amelyben a */t/* előtt *l*, *r*, *j*, *m*, *n* van, pl. *fölt*s, *márt*s, *haj*t>s, *terem*t>s, *bont*s;
 - (ii) a *fű*t, *hű*t, (*dű*t), *mű*t, *sz*t, *tát*, *vét* és az összes *-ít* képzős ige: *fű*t>s, *seg*t>s.

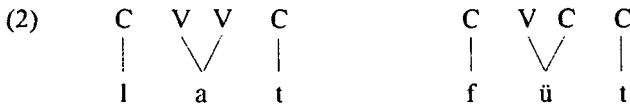
Az összesen négy igecsoportból (1ai) és (2ai) egyértelműen körülhatárolható a bennük levő igék fonológiai felépítése alapján. (1aii) és (2aii) viszont – mivel mindkettő hosszú magánhangzós igéket tartalmaz – e tekintetben csak a másik két igecsoporttól különbözik, egymástól nem. A hosszú magánhangzós igék kétféle viselkedéséről kétféle felfogás alakult ki. Lotz (1960, magyarul 1976: 173), a hagyományos hangtanírók – pl. Deme (1961: 103), Papp (1966: 143) –, valamint Abondolo (1988: 146) szerint a *cs*-ző összeolvadás a szabályos, a *lát*-félék *s*-ezése kivételes. E szerint a felfogás szerint az *s*-ező összeolvadásban a kétmorás szótagra végződő tövek vesznek részt, a *cs*-zőben pedig a kettőnél több morás szótagra végződők. Szépe (1969), Vago (1980, 1987, 1991), Siptár (1990, 1994, 1995) és Olsson (1992) a */t/* előtti szegmentum magánhangzó vagy mássalhangzó voltát tekintik mérvadónak, és így az ő megközelítésükben a *lát*-félék minősülnek a rövid magánhangzós igékkel együtt a szabályos magánhangzós csoporthoz. Az itt következőkben először bemutatom a magánhangzós-mássalhangzós szembeállításon alapuló elemzéseket, majd ennek alternatívájaként szótagsúlyon alá-

¹A hosszúságjelnek az affrikátán belül való elhelyezése azt kívánja kifejezni, hogy a hosszú affrikáta a zármozzanatában hosszú.

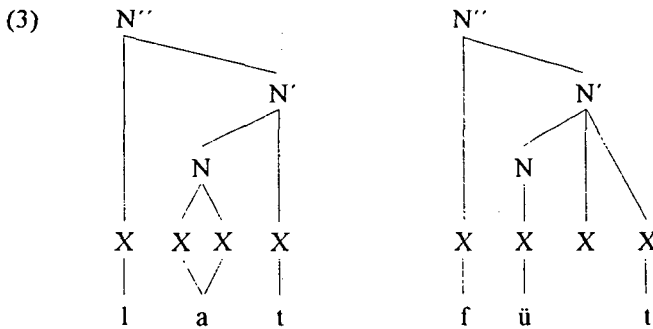
puló elemzésre teszek javaslatot. Végül a posztalveoláris összeolvadás és a palatális összeolvadás sorbarendezését tárgyalom.

1. A magánhangzós-mássalhangzós szembeállítás

A kivételesen viselkedő *fűt*-féle igék hosszú magánhangzóját Szépe (1969: 458–9) és kezdetben Vago is (1980: 72–3) rövid magánhangzó + /j/ egymásutánjából származtatja. Vago későbbi írásaiban ez a /j/ egyre inkább elveszíti konkrétságát. A CV-fonológia keretében (1987) a *lát*- és a *fűt*-félék különbségét arra vezeti vissza, hogy a *lát*-félék gyökércsomópontja szabályosan két V elemhez kapcsolódik, míg a *fűt*-féléké egy V-hez és egy C-hez:

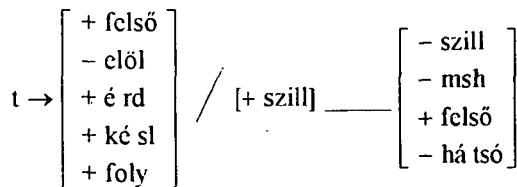
A CV-tengelyt később X-tengelyre cseréli. A *lát* és a *fűt* szerkezeti különbsége így a következőképp módosul (1991: 688):

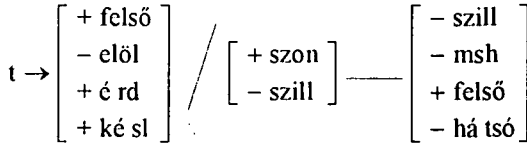
Ahol N = nucleus (szótagmag)

A posztalveoláris összeolvadást Vago (1980: 69–73) két egymás utáni hasonulásként írja le: előbb a /t/ /ʃ/-sé vagy /tʃ/-vé palatalizálódik, majd a /j/ teljesen hasonul az így létrejött posztalveoláris réshanghoz, illetve affrikátaéhoz. A /t/ palatalizációjára az alábbi szabályokat adja (i. m. 70):

(4) (a) s-ezű összeolvadás

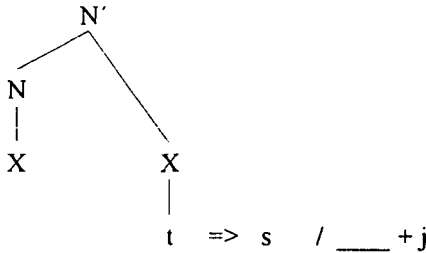

(b) cs-ző összeolvadás

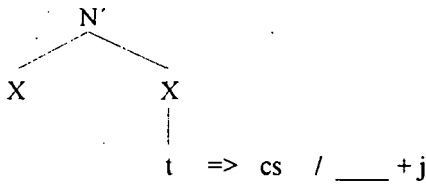

A palatalizációs szabályokat a következőképp fogalmazza át X-tengelyes, N-vonásos ábrázolásra (Vago 1991: 687):

(5) (a)

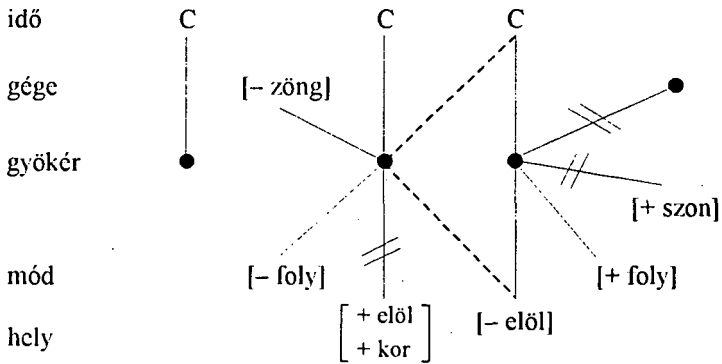

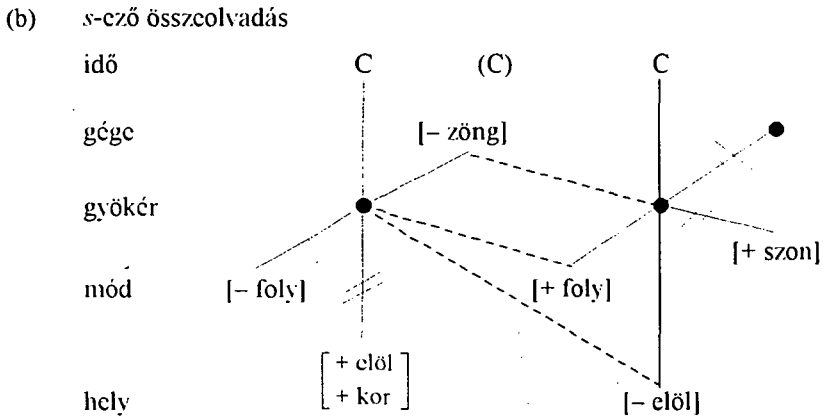
(b)

Siptár (1994: 10) szabályaiban az /ʃ:/ és a /t:ʃ/ autoszegmentális terjedés és lekapcsolódás útján jön létre:

(6) (a) cs-ző összeolvadás

Az *s-czű* összeolvadás ábrázolásában nem szükséges a /h/ előtti magánhangzót jelezni. Az Egyébként-Elvnek (Kiparsky 1982: 136) megfelelően (6b) csak akkor alkalmazható, ha (6a) nem alkalmazható.

A (6)-beli zöngétlenné vált /j/ érdesedéséről az alábbi redundanciaszabály gondoskodik (Siptár 1994: 11, 6. láb.):

(7) [- zöng, + foly, - elöl] → [+ érd]

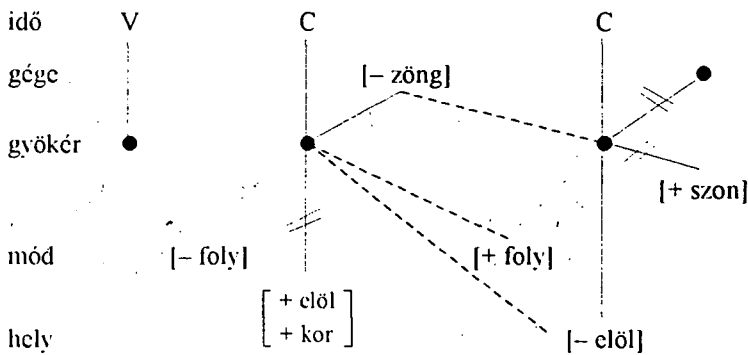
2. Szótagsúlyon alapuló elemzés

A *fűt*-féle igék mögöttes mássalhangzóval való elemzését Vago (1980: 73, 1987: 321–3) azzal is alátámasztja, hogy azok a toldalékok, amelyek a két mássalhangzóra végződő igetövekhez kötőhangzóval kapcsolódnak, az egy mássalhangzóra végződőkhöz pedig anélkül, a *fűt*-félékhez kötőhangzóval járnak, pl. *ringani, lógni, fűteni*. Az egy mássalhangzóra végződő igék között a *t* végűeken kívül a *véd* viselkedik még így: *védeni, védész, védenek*. Szépe (1969: 459) és Vago (1980: 90, 32. j.) is előnyként tünteti fel, hogy a magyar nyelv történetének korábbi szakaszában az *-ít* képzős igék, valamint a *dűt, fűt, hűt* és *szít* mássalhangzót tartalmaztak a /h/ előtt (vö. Jakab 1967). Kevésbé előnyös azonban számukra, hogy a *tát, vét, műt* tövégi /h/-jét mindig is magánhangzó előzte meg, ráadásul a *tát* és a *vét* a XV. században még az *s-czű* igék csoportjába tartozott (Jakab 1967: 195, E. Abaffy 1992: 140):

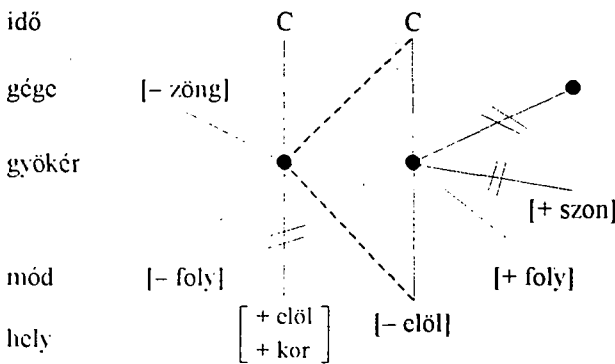
- (8) (a) *el netaffa en ream kut o zaiat*
(*Apor-kódex*, 1490-es évek; Szabó közz. 1942: 61, 14. sor)
mai helyesírással: „és ne tássa énreám kút ő száját”
- (b) *hog o bñe iftēnek ne veffetok / ne in illa offendatur Deus*
(*Birk-kódex*, 1474; Pusztai közz. 1960: 60–61, 16–17. sor)
„,hogy öbenne Istennek ne véssetők”

A *műt* igében, melyet Bugát Pál alkotott a *mű* főnévből (Bugát 1843), a felszínen ugyan sohasem volt a /t/ előtt mássalhangzó, de mivel a *mű*-nek mássalhangzós végű tőváltozata is van (*műv-*), ez az ige a mögöttes mássalhangzós elemzést is alátámaszthatja. A *vét* paradigmájának a megváltozását elősegíthette, hogy a felszólító módja egybeesett a *vés*-ével. A *tát* esetében viszont csak az analógia jöhet szóba. Ez az analógia arra utal, hogy a magánhangzós-mássalhangzós szembenállást a beszélők nyelvérzékében felváltotta a szótagsúlyon alapuló megkülönböztetés. A posztalveoláris összeolvadási szabályok ennek jegyében a következőképp fogalmazhatók át:

(9) (a) s-czű összeolvadás²

(b) cs-zű összeolvadás

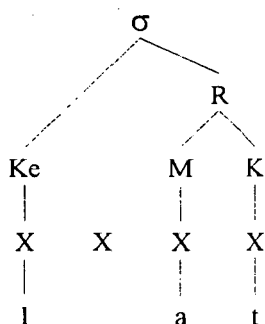

Hayes (1986: 331) Kapcsolódási megszorítása (Linking Constraint) (9a) alkalmazását csak a rövid magánhangzós tövekre engedi meg. Az Egyébként-Elv alapján (9b) csak akkor alkalmazható, ha (9a) nem alkalmazható.

²Ezt az ábrázolást Siptár korábban írt, de később megjelenő munkájából vettem (1995: 57), melyben a posztalveoláris összeolvadásnál még nem hagyatkozott az Egyébként-Elvre.

A *lát*, *bocsát*, *lót*- az alábbi ábrázolással az *s*-ező összeolvadás működésbe lépésekor rövid magánhangzósnak látszik:³

(10)

A lebegő X később hozzákapcsolódik az /a/-hoz és a szótagmaghoz.

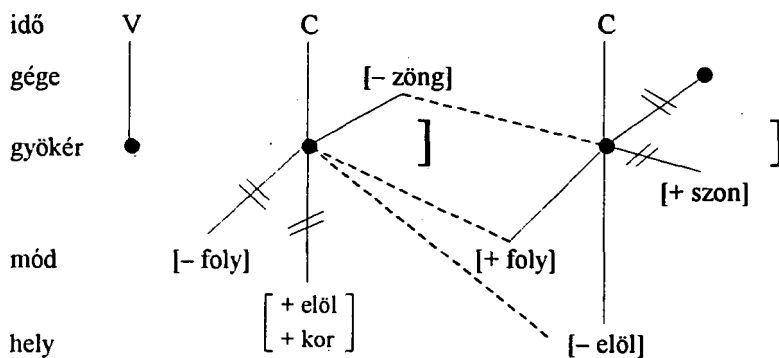
3. A posztalveoláris összeolvadás és a palatális összeolvadás sorbarendezése

A posztalveoláris összeolvadásban ugyanúgy /t/ és /j/ találkozik egymással, mint a *látja*, *botja* szavakban fellépő /tj/ → /ç:/⁴ palatális összeolvadásban. Mindkét szabály a lexikális összetevőben működik, összetett szavakban vagy szavak között a /j/ megmarad, legfeljebb csak a /t/ palatalizálódik, pl. *átjáróház* [tj] ~ [çj]. Azt, hogy a megfelelő szóalakban a megfelelő összeolvadás menjen végbe, többféleképp lehet elérni. A legkötetlenebb megoldás az, ha a szabály alkalmazását a felszólító módú igealakokra korlátozzuk. Valamivel tömörebbé teheti a fonológiát, ha konkrét morfológiai utalás helyett a lexikális összetevőn belüli szintekre hivatkozunk, de annál jobb, minél kevesebb szintet tételezünk fel. Siptár (1990: 151–2, 1994: 18–9, 1995: 55–6) a posztalveoláris összeolvadást (*t*-palatalizációt) az 1. szintre teszi, a palatális összeolvadást (lexikális palatalizációt) a 2. szintre. A két szint azonban összevonható, ha a szabály ábrázolásában jelezzük, hogy a /j/-t morféma-, ill. szóhatár követi:

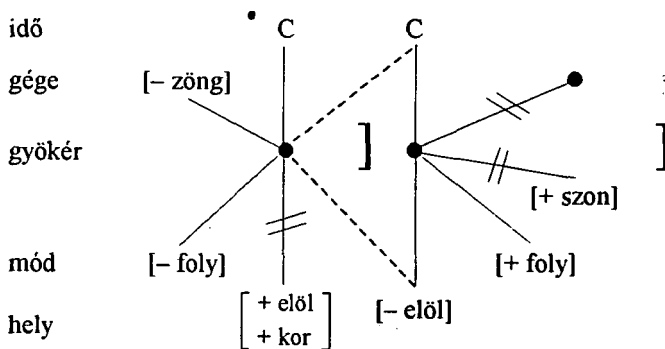
³ A szótag szerkezetéről l. Törkenczy (1994).

⁴ A gyakorlati írásban ty-vel jelölt mássalhangzó szabványos átírása /ç/ volna, helyette azért használtam a /ç:/-t, mert az kevésbé keverhető össze a /ts/-t jelölő c-vel.

(11) (a) s-ező összeolvadás

(b) cs-ző összeolvadás

IRODALOM

Abaffy Erzsébet, E. 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 120–183.

Abondolo, Daniel Mario 1988: *Hungarian inflectional morphology*, Budapest, Akadémiai.

Bugát Pál 1844: *Természettudományi szóhalmaz*, Buda.

Deme László 1961: Hangtan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 55–119.

Hayes, Bruce 1986: Inalterability in CV phonology, *Language* 62, 321–51.

Jakab László 1967: A t végű igék felszóllító módjához, *Magyar Nyelv* 63, 194–7.

- Kiparsky, Paul 1982: From cyclic phonology to lexical phonology, in Harry van der Hulst–Norval Smith szerk.: *The structure of phonological representations I*, Dordrecht, Foris, 131–75.
- Lotz János 1960: The imperative in Hungarian, in: *American Studies in Uralic Linguistics*, Bloomington, Indiana University, 83–90.
- Lotz János 1976: A felszólító mód (imperativus) a magyarban, in: *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat, 170–8.
- Olsson, Magnus 1992: *Hungarian phonology and morphology*, Lund, Lund University Press.
- Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pusztai István közz. 1960: *Birk-kódex 1474*, Budapest, Akadémiai.
- Siptár Péter 1990: Palatalizáció (részlet egy készülő magyar fonológiából), *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 3, 149–57.
- Siptár Péter 1994: Palatalization rules in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 42, 5–32.
- Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*, Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Szabó Dénes közz. 1942: *Apor-kódex*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.
- Szépe György 1969: Az alsóbb nyelvi szintek leírása, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 359–466.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 273–392.
- Vago, Robert M. 1980: *The sound pattern of Hungarian*, Washington, D. C., Georgetown University Press.
- Vago, Robert M. 1987: On the representation of length, in Wolfgang U. Dressler et al. szerk.: *Phonologica 1984*, Cambridge, Cambridge University Press, 319–24.
- Vago, Robert M. 1991: Elméleti szempontok a *t* végű igék elemzésében, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai.